

Στυλιανός Μ. Στεφανάκης

Ο Δ' βενετο-οθωμανικός πόλεμος ως ρήξη και κινητήριοι δύναμη αλλαγών στην αμυντική οργάνωση της βενετοκρατούμενης Κρήτης

ABSTRACT

This study demonstrates the effect of the Fourth Venetian-Ottoman War (1570-1573) on the defensive reorganization of the Kingdom of Candia, Venice's stronghold in the Eastern Mediterranean. Given the inadequacy of the existing defense setup and the Ottoman threat, military engineers and officials pointed out the need to prevent an enemy from landing in the island's unfortified harbors and anchorages. Subsequently, Venice, based on its defense priorities, decided to build five new fortresses and two forts within 12 years: Suda (1572), Palaiokastro at Candia (1573), the Fortezza at Rethymno (1573), Ag. Theodoros - Turluru (1574), Spinalonga (1579), and Gramvousa (1584). The historical overview focuses on distinguishing construction phases in the fortification works, and the architectural documentation identifies the individual defensive works that made up the surrounding walls. Geometrical observations are identified only in the layout of Suda fortress, as research is ongoing. Conclusions are based on the time distribution of the works carried out on the fortifications, and the contribution made by engineers from initial planning through to implementation.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: πόλεμος, βενετική Κρήτη, αμυντική οργάνωση, φρούρια, οχυρά, φάσεις εργασιών, αμυντικά έργα, γεωμετρία, στρατιωτικοί μηχανικοί

Το Βασίλειο της Κρήτης υπήρξε ήδη από τον 13ο αιώνα καθοριστικής σημασίας κτήση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο, για την υποστήριξη που παρείχε στο εμπορικό δίκτυο και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις της. Ωστόσο, στις παραμονές του Δ' βενετο-οθωμανικού (ή βενετοτουρκικού) πολέμου (1570-1573), η Κρήτη αντιμετώπιζε ποικίλα εσωτερικά προβλήματα και ήταν ευάλωτη σε εξωτερικές απειλές, όπως οι πειρατικές επιδρομές και η οθωμανική επέλαση στην ανατολική Μεσόγειο.¹ Παράλληλα, η μακρά περίο-

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού (ΙΠΕΠ), το οποίο υποστηρίζει οικονομικά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής για τις βενετικές οχυρώσεις των Χανίων (16ος-17ος αι.), στο πλαίσιο της οποίας εκπονήθηκε η παρούσα επιστημονική μελέτη.

¹ Για την κατάσταση στην Κρήτη το 1570 βλ. Αρακαδάκη (2001), *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1571-1715)*, τ. 1, Άγιος Νικόλαος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου, 63-65.

δος πολεμικών συγκρούσεων στην ιταλική χερσόνησο λόγω της διαμάχης του Βασιλείου της Γαλλίας και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (1494-1559), καθώς και οι τρεις βενετο-οθωμανικοί πόλεμοι στην Ανατολή (1463-1479, 1499-1503, 1537-1540) είχαν επιφέρει παρακμή στην οικονομία και στο εμπόριο της Βενετίας. Όμως παρά τους περιορισμένους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους η Γαληνοτάτη, ικανοποιώντας τα αιτήματα των στρατιωτικών αξιωματούχων, αποφάσισε τον εκσυγχρονισμό του αμυντικού προγράμματος της Κρήτης που είχε τεθεί σε εφαρμογή στη διάρκεια του Γ΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου (1537-1540), με επικεφαλής τον αρχιτέκτονα Michele Sanmicheli (1538-1539). Διοικητής των φρουρίων του νησιού ανέλαβε ο στρατιωτικός μηχανικός Giulio Savorgnano (1562-1566)² που τροποποίησε τον αμυντικό σχεδιασμό των δύο κυριότερων αστικών κέντρων της, της πρωτεύουσας-Χάνδακα και της δεύτερης σπουδαιότερης πόλης του Βασιλείου, των Χανίων. Ακολούθως, η Βενετία μετέβαλε τη διοικητική οργάνωση του Βασιλείου με την εγκαθίδρυση του θεσμού του Γενικού Προνοητή το 1569.³

Ωστόσο, τον Ιούνιο του 1571, στη διάρκεια του Δ΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, η επιδρομή του οθωμανικού στόλου στην Κρήτη με επικεφαλής τον Ουλούτζ Αλή (Kılıç Ali Paşa) συνοδεύτηκε από καταστροφές στην ύπαιθρο και από την πυρπόληση της πόλης του Ρεθύμνου, καταδεικνύοντας την αδυναμία της υπάρχουσας αμυντικής οργάνωσης.⁴ Το αναχρονιστικό μεσαιωνικό μοντέλο άμυνας των καστελλίων και οι ημιτελείς προμαχωνικές οχυρώσεις των τριών πόλεων-οχυρών του νησιού (Χανίων, Ρεθύμνου, Χάνδακα), που περιλαμβάνονταν στο αμυντικό πρόγραμμα του Γ΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, ήταν πλέον ανεπαρκείς για την υπεράσπιση της Κρήτης.⁵ Η Βενετία, θορυβημένη από την κατάκτηση του Βασιλείου της Κύπρου από τους Οθωμανούς τον Αύγουστο του 1571, παρά τον θρίαμβο του χριστιανικού στόλου στη ναυμαχία της Ναυπάκτου τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, κινητοποίησε τον κρατικό μηχανισμό, εφαρμόζοντας ένα νέο εκτεταμένο αμυντικό πρόγραμμα για την περαιτέρω αμυντική ενίσχυση της Κρήτης ενόψει μιας επερχόμενης οθωμανικής απειλής.

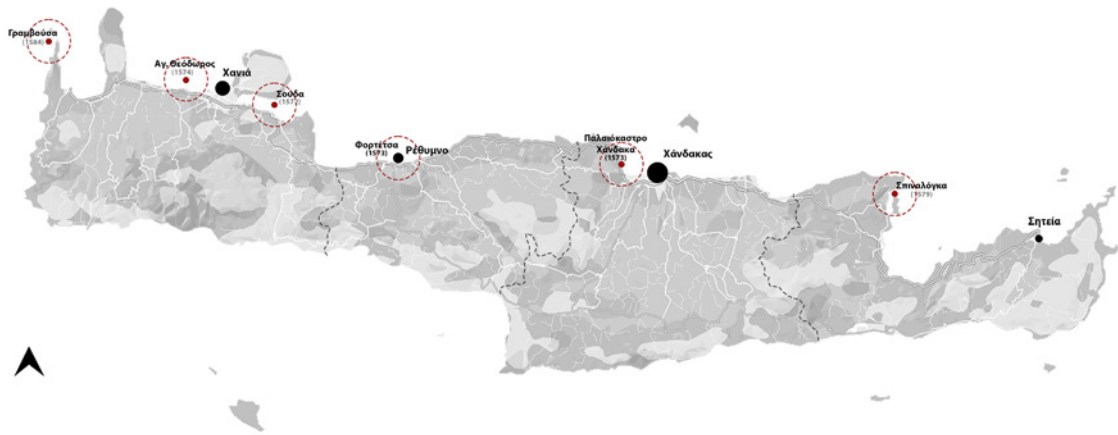
Συνεπώς ο Δ΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος αφενός ανέδειξε το Βασίλειο της Κρήτης ως τη σημαντικότερη αποικία-προπύργιο της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο και αφετέρου προκάλεσε ρήξη με το υφιστάμενο μοντέλο άμυνας της, λειτουργώντας ως κινητήριο δύναμη αλλαγών για την αμυντική της οργάνωση. Παράλληλα με τη συνέχιση των εργασιών στους περιβόλους του φρουρίου του Χάνδακα, όπου ξεχωρίζει η ενίσχυση του ανατολικού του τμήματος με την κατασκευή του εξωτερικού οχυρού του Αγ. Δημητρίου (1571) και του φρουρίου των Χανίων, στρατιωτικοί μηχανικοί και ανώτατοι αξιωματούχοι συμφώνησαν ότι καμία οχύρωση δεν ήταν απόρθητη, επισημαίνοντας την ανάγκη παρεμπόδισης μιας νέας εχθρικής απόβασης

² Για τη συμβολή του Savorgnano στις οχυρώσεις του Χάνδακα βλ. Στεριώτου (1998), *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αι.)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 24-29, 659-660.

³ Για την εγκαθίδρυση και τις αρμοδιότητες του Γενικού Προνοητή βλ. Αρακαδάκη (2001), 65. Μία δεκαετία αργότερα, η Βενετία αύξησε τους προνοητές που επόπτευαν τα φρούριά της. Βλ. Στεριώτου (1992), *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646)*, τ. 1, Αθήνα, ΤΑΠΑ, 83-84.

⁴ Για την επιδρομή του οθωμανικού στόλου βλ. Γιαννόπουλος (1978), *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-71)*, Αθήνα, 117-130 και Στεριώτου (1992), 70-72.

⁵ Στις αρχές του 16ου αιώνα, η καθιέρωση των πυροβόλων όπλων στους πολέμους κατέδειξε την ανεπάρκεια των μεσαιωνικών οχυρώσεων οδηγώντας στη δημιουργία του προμαχωνικού συστήματος στην Ιταλία. Βλ. Αρακαδάκη (2001), 76-82.

Εικ. 1. Η χωροθέτηση των οχυρωματικών έργων στο Βασίλειο της Κρήτης μετά το Δ' βενετο-οθωμανικό πόλεμο. © Στυλιανός Στεφανάκης

στα ανοχύρωτα λιμάνια και αγκυροβόλια του νησιού.⁶ Βάσει της αμυντικής αναδιοργάνωσης της Κρήτης η βενετική διοίκηση αποφάσισε σταδιακά την έναρξη της κατασκευής πέντε νέων φρουρίων (*fortezze*) και δύο οχυρών (*forti*) σε διάστημα 12 ετών (1572-1584) (Εικ. 1): της Σούδας (1572),⁷ του Παλαιοκάστρου Χάνδακα (1573),⁸ της Φορτέτσας Ρεθύμνου (1573),⁹ του Αγ. Θεοδώρου - Τουρλουρού (1574),¹⁰ της Σπιναλόγκας (1579)¹¹ και της Γραμβούσας (1584).¹²

Τα έργα ξεκίνησαν κατά τον Δ' βενετο-οθωμανικό πόλεμο, ακολουθώντας την ιεράρχηση των αμυντικών προτεραιοτήτων της Γαληνοτάτης, με πρώτη την οχύρωση της νησίδας Σούδας το 1572 που βρίσκεται στην είσοδο του ομώνυμου κόλπου – κατεχοχίν στρατηγικού σημείου του Βασιλείου.¹³ Με την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης το 1573, ακολούθησαν τα έργα στο

⁶ Για το οχυρό του Αγ. Δημητρίου βλ. Gerola (1906), *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, v. 12, Venezia, IVSLA, 335. Αναφορικά με τις απόψεις μηχανικών και αξιωματούχων για την άμυνα της Κρήτης και τους συντελεστές των νέων οχυρωματικών έργων βλ. Αρακαδάκη (2001), 65-67. Για τον προγραμματισμό κατασκευής οχυρώσεων που ακολουθούν τα γεγονότα του Γ' και Δ' βενετο-οθωμανικού πολέμου βλ. Στεριώτου (1992), 84-85. Για την επέκταση της αμυντικής οργάνωσης εκτός των πόλεων, σε επίκαιρες θέσεις για τον βενετικό στόλο βλ. Σκουτέλης (2013), *Ο πόλεμος χωροτάκτης*, Αθήνα, ΠΙΟΠ, 102-103. Για ορισμένα οχυρωματικά έργα και ενέργειες αξιωματούχων κατά τον Δ' βενετο-οθωμανικό πόλεμο βλ. Γιαννόπουλος (1978), 94-100.

⁷ Για το φρούριο της Σούδας βλ. Gerola (1906), 511-546. Ιδιαίτερως για την ιστορική και αρχιτεκτονική του παρουσία βλ. Αρακαδάκη (1999), "Fortezza della Suda", *Κρητική Εστία*, τ. 7 (1999), 51-112.

⁸ Για το φρούριο του Παλαιοκάστρου βλ. Gerola (1906), 625-633.

⁹ Για το φρούριο της Φορτέτσας βλ. Gerola (1906), 485-510. Αναλυτικά για την ιστορική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του φρουρίου βλ. Στεριώτου (1992).

¹⁰ Για τα δύο οχυρά της νησίδας Αγ. Θεοδώρου βλ. Gerola (1906), 633-641.

¹¹ Για το φρούριο της Σπιναλόγκας βλ. Gerola (1906), 570-612. Αναλυτικά για την ιστορική και την αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του φρουρίου βλ. Αρακαδάκη (2001).

¹² Για το φρούριο της Γραμβούσας βλ. Gerola (1906), 612-625, Αρακαδάκη (2005), «Αρχαιακά τεκμήρια για το φρούριο της Γραμβούσας», *Θησαυρίσματα*, τ. 35 (2005), 243-294 και Αρακαδάκη (2008), «Αρχαιακά τεκμήρια για το φρούριο της Γραμβούσας (II)», *Κρητική Εστία*, τ. 12 (2008), 119-155.

¹³ Για τη σημασία του λιμανιού της Σούδας, τις απόψεις ανώτατων αξιωματούχων και μηχανικών, τις πειρατικές επιδρομές και την απόφαση οχύρωσής της βλ. Αρακαδάκη (1999), 55-60. Για τις προτάσεις οχύρωσης του υψώματος Ποδομούρι και του λόφου Παλαιοκάστρο, που δεν υλοποιήθηκαν λόγω της κατασκευής ύφαλου μόλου και της οχύρωσης της νησίδας Μαράθι ή Παλαιόσουδα (1577), στην οποία τα έργα ξεκίνησαν τελικά το 1613, ωστόσο διακόπηκαν

φρούριο του Παλαιοκάστρου Χάνδακα για την προστασία του όρμου των Φρασκιών και την παρεμπόδιση εχθρικής απόβασης στον κόλπο της πρωτεύουσας του Βασιλείου, του Χάνδακα, καθώς και η θεμελίωση της Φορτέτσας Ρεθύμνου που σχεδιάστηκε κατά το πρότυπο μιας πόλης-οχυρού, προκειμένου να μετεγκατασταθούν στο εσωτερικό της οι κάτοικοι της πόλης μετά την καταστροφική επιδρομή του 1571.¹⁴ Το 1574 προκρίθηκε η οχύρωση της νησίδας του Αγ. Θεοδώρου που βρίσκεται στο μέσον του κόλπου των Χανίων αντί της οχύρωσης της απομονωμένης από τα μεγάλα αστικά κέντρα νησίδας της Σπιναλόγκας. Ο λόγος ήταν η γειτνίαση της νησίδας Αγ. Θεοδώρου με τη δεύτερη σπουδαιότερη πόλη του Βασιλείου, τα Χανιά, και σκοπός η παρεμπόδιση μιας νέας εχθρικής απόβασης στην ανοχύρωτη ακτή του Πλατανιά.¹⁵ Αργότερα, το 1579, ξεκίνησαν τα έργα στη νησίδα Σπιναλόγκα, η οποία βρισκόταν στην είσοδο του κόλπου της Ελούντας στην ανατολική Κρήτη και η ενίσχυσή της αποσκοπούσε στην αμυντική θωράκιση της περιοχής. Τελευταία, το 1584, οχυρώθηκε η απομονωμένη νησίδα Γραμβούσα για την προστασία του εκεί αγκυροβολίου των βενετικών πλοίων που προσέγγιζαν την Κρήτη από τα δυτικά.

Βάσει της διοικητικής διαίρεσης του Βασιλείου της Κρήτης σε τέσσερα διαμερίσματα και της χωροθέτησης των νέων οχυρωματικών έργων σε επίκαιρες θέσεις του νησιού, στο διαμέρισμα Χανίων κατασκευάστηκαν δύο φρούρια και δύο οχυρά, ενώ από ένα φρούριο σε καθένα από τα άλλα τρία διαμερίσματα. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη νέα αμυντική οργάνωση του Βασιλείου, τη δυτική Κρήτη υπεράσπιζαν από τα δυτικά προς τα ανατολικά τα προμαχωνικά φρούρια και οχυρά των νησίδων Γραμβούσας, Αγ. Θεοδώρου και Σούδας, που βρίσκονταν εκατέρωθεν της πόλης-οχυρού των Χανίων. Την κεντρική Κρήτη προστάτευαν αφενός η πόλη-οχυρό του Ρεθύμνου, της οποίας η άμυνα ενισχύθηκε με την κατασκευή της Φορτέτσας, και αφετέρου η ισχυρότερη πόλη-οχυρό του Βασιλείου, ο Χάνδακας, την άμυνα του οποίου ενίσχυε στα δυτικά το φρούριο του Παλαιοκάστρου. Τέλος, η άμυνα της ανατολικής Κρήτης βασιζόταν κατά κύριο λόγο στο μοναδικό προμαχωνικό φρούριο του διαμερίσματος Σητείας, αυτό της νησίδας Σπιναλόγκας.

Συμπερασματικά, τα φρούρια και οχυρά αυτά διακρίνονται βάσει του ρόλου που διαδραμάτισαν σε «αστικά» και «στρατηγικά». Τα «αστικά» χαρακτηρίζονται από ενισχυμένες χερσαίες οχυρώσεις και σχεδιάζονται για να παραλάβουν οργανωμένους αστικούς σχηματισμούς. Στην κατηγορία αυτήν εντάσσεται μόνο η Φορτέτσα Ρεθύμνου, η οποία δεν εκπλήρωσε τελικά τον αρχικό της σκοπό. Αντίθετα στα «στρατηγικά», που αποσκοπούσαν στον έλεγχο επίκαιρων θέσεων λιμανιών και παραλίων, ανήκουν όλα τα υπόλοιπα οχυρωματικά έργα της περιόδου. Ιδιαίτερα τα οχυρωματικά έργα της Σούδας, του Αγ. Θεοδώρου, της Φορτέτσας και του

και ξανάρχισαν το 1639, δίχως να ολοκληρωθούν λόγω του Ε' βενετο-οθωμανικού πολέμου (1645-1669), βλ. Gerola (1906), 549-569.

¹⁴ Για τη σημασία του φρουρίου του Παλαιοκάστρου βλ. Gerola (1906), 625. Για τη θεμελίωση της Φορτέτσας βλ. Στεριώτου (1992), 158-160. Για τη μετεγκατάσταση του πληθυσμού στο εσωτερικό της βλ. Στεφανάκης (2020), «Βενετικές κατοικίες στη Φορτέτσα Ρεθύμνου μέσα από αρχαιολογικά τεκμήρια και φωτογραφίες», *Κρητικά Χρονικά*, 40 (2020), 121-123.

¹⁵ Η περιοχή των Χανίων θεωρούνταν η προσφορότερη για εχθρική απόβαση, όπως και συνέβη κατά τον Κρητικό Πόλεμο (1645). Βλ. Αρακαδάκη (2001), 92. Ενδεικτικά στην επιδρομή του 1571 ο οθωμανικός στόλος πριν την αναχώρησή του ελλειμνίστηκε στην ανοχύρωτη νησίδα του Αγ. Θεοδώρου και πραγματοποίησε απόβαση στην ακτή του Πλατανιά. Βλ. Γιαννόπουλος (1978), 128-129.

Παλαιοκάστρου Χάνδακα προορίζονταν για την αμυντική υποστήριξη των τριών πόλεων-οχυρών του Βασιλείου λόγω της γειννιάσής τους με αυτές, ενώ τα φρούρια της Γραμβούσας και της Σπιναλόγκας θωράκιζαν το δυτικό και ανατολικό άκρο του νησιού. Επιπλέον, με κριτήριο τη γεωγραφική τους θέση, τα φρούρια και τα οχυρά διακρίνονται σε «επάκτια ή νησιωτικά» και σε «χερσαία». Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν όλα τα φρούρια και τα οχυρά, πλην αυτών του Παλαιοκάστρου και της Φορτέτσας που ανήκουν στη δεύτερη.

Στην κατηγορία των νησιωτικών οχυρωματικών έργων¹⁶ απαντάται ο τύπος της περιτειχισμένης βραχονησίδας, στον οποίο ανήκουν μόνο τα φρούρια της Σούδας και της Σπιναλόγκας. Η μορφή τους παραπέμπει σε οχύρωση χερσαίων φρουρίων και όχι επάκτιων, καθώς κάτι τέτοιο υπαγορευόταν από τη μορφολογία του εδάφους και την ανάγκη αποτροπής ενδεχόμενης εχθρικής εφόδου από τις γειτονικές κρητικές ακτές. Απαντάται επιπλέον ο τύπος των οχυρωμένων κορυφών νησίδων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Γραμβούσας και του Αγ. Θεοδώρου. Το μέγεθος και το ανάγλυφο των νησίδων αυτών δεν επέτρεπαν την περιμετρική τους οχύρωση, ενώ η αποτροπή εχθρικής απόβασης εξασφαλιζόταν με την αμυντική κάλυψη της περιμέτρου τους. Ακόμη, απείχαν αρκετά από τις απέναντι ακτές με αποτέλεσμα να μην κινδυνεύουν να βληθούν από εχθρικά πυροβόλα όπλα. Η χάραξή τους προσαρμόστηκε στο ανάγλυφο και αποτελείται από τεθλασμένα ευθύγραμμα τμήματα τειχών, τα οποία αλληλοκαλύπτονται αμυντικά με πλευρικά πυρά. Στην κατηγορία των χερσαίων φρουρίων υιοθετήθηκε ο τύπος των περιτειχισμένων λόφων τόσο για το Παλαιοκάστρο όσο και για τη Φορτέτσα. Και αυτών η μορφή υπαγορεύεται από το ανάγλυφο. Ωστόσο, στην περίπτωση της Φορτέτσας ακολουθήθηκε προμαχωνική χάραξη στην εκτεθειμένη νότια και ανατολική πλευρά της.

Η ιστορική επισκόπηση και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση όλων των παραπάνω οχυρωματικών έργων ακολουθεί τη χρονολογική σειρά έναρξης των εργασιών κατασκευής τους.¹⁷ Μόνο για το φρούριο της Σούδας παρατίθεται ενδεικτικά ένα διάγραμμα στο οποίο απεικονίζονται οι κυριότερες γεωμετρικές παρατηρήσεις που εντοπίστηκαν στις θεμελιώδεις χαράξεις του προμαχωνικού περιβόλου του. Η έρευνα αναφορικά με τις γεωμετρικές παρατηρήσεις στην κατασκευή των φρουρίων βρίσκεται σε εξέλιξη και τα αποτελέσματά της θα γνωστοποιηθούν σε επόμενη επιστημονική ανακοίνωση.

A. ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΣΟΥΔΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Μετά την έκρηξη του Δ' βενετο-οθωμανικού πολέμου ο αρχιστράτηγος Sforza Pallavicini επέλεξε το σχέδιο του Στρατιωτικού Διοικητή Κρήτης Latino Orsini που προέβλεπε την περιμετρική οχύρωση της νησίδας και του ανέθεσε την κατασκευή του φρουρίου (Εικ. 2).

¹⁶ Για τις ιδιαιτερότητες στη μορφή των επάκτιων φρουρίων και οχυρών σε σχέση με τα χερσαία και τις αρχές σχεδίασής τους σύμφωνα με πραγματείες της φρουριακής αρχιτεκτονικής του 16ου-17ου αιώνα βλ. Αρακαδάκη (2001), 82-85.

¹⁷ Εφόσον δεν διεξάγεται έρευνα του πρωτογενούς αρχαιολογικού υλικού, η ιστορική επισκόπηση κάθε φρουρίου βασίζεται στην αντίστοιχη μονογραφία του έργου του Gerola και στην εξειδικευμένη υπάρχουσα βιβλιογραφία. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική τεκμηρίωση σχετικά με τη διάκριση των τύπων των επιμέρους αμυντικών έργων βλ. Αρακαδάκη (1995), «Το προμαχωνικό σύστημα οχύρωσης του ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνα στην ελληνική βιβλιογραφία», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ*, τ. 13 (1995), 42-115.

Εικ. 2. Ο βορειοδυτικός περίβολος του φρουρίου της νησίδας Σούδας στην είσοδο του ομώνυμου κόλπου, αρχές 20ού αιώνα. © Fondo Giuseppe Gerola, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, n. 485

Η Α΄ οικοδομική φάση διήρκεσε 25 χρόνια (1572-1597) (Εικ. 3).¹⁸ Κατά τα πρώτα έτη (1572-1574) ολοκληρώθηκε το περίγραμμα του περιβόλου. Το 1575 ο Γενικός Προνοητής Giacomo Foscarini διέταξε την αναστολή των έργων για την κατασκευή ύφαλου μόλου με σκοπό τον περιορισμό του μεγάλου στομίου του λιμανιού.¹⁹ Μεταξύ των ετών 1577-1583 ακολούθησαν προτάσεις αξιωματούχων για τα απαιτούμενα έργα. Συμπληρωματικά έργα πραγματοποιήθηκαν μεταξύ των ετών 1584-1585, ενώ η Α΄ φάση ολοκληρώθηκε το 1597 με επισκευές και την αποπεράτωση των επιτειχισμάτων Mocenigo ή Martinengo και Falcon.²⁰ Ακολούθησε μια επισκευαστική φάση μεταξύ των ετών 1600-1630, κατά την οποία προστέθηκε μόνο η πλατεία Tierola. Η Β΄ οικοδομική φάση διήρκεσε από το 1640 έως το 1669 και αφορούσε την ενίσχυση της υφιστάμενης γραμμής άμυνας (1572-1630) από μια νέα γραμμή με επιχωματωμένα τείχη, στην οποία εντάχθηκε και το επιτείχισμα Mocenigo ή Martinengo. Τα έργα συνεχίστηκαν κατά τον Κρητικό Πόλεμο και την πρώτη πολιορκία του φρουρίου από τους μηχανικούς Van Wert, Giacomo Serres και Beato Beati.²¹ Κατά τα έτη 1671-1688 έγιναν επισκευές και μετασκευές οχυρωματικών έργων. Το φρούριο πολιορκήθηκε εκ νέου και παραδόθηκε τελικά στους Οθωμανούς το 1715.²²

1572-1574	1575-1576	1577-1583	1584-1585	1586	1587-1597	1598-1599	1600-1630	1631-1639	1640-1669	1670	1671-1688	1689-1714	1715
Α΄ οικοδομική φάση		προτάσεις	Α΄ οικοδομική φάση		Α΄ οικοδομική φάση		επισκευαστική φάση		Β΄ οικοδομική φάση		συμπληρωματική φάση		

Εικ. 3. Χρονοδιάγραμμα προόδου εργασιών στο φρούριο Σούδας. © Στυλιανός Στεφανάκης

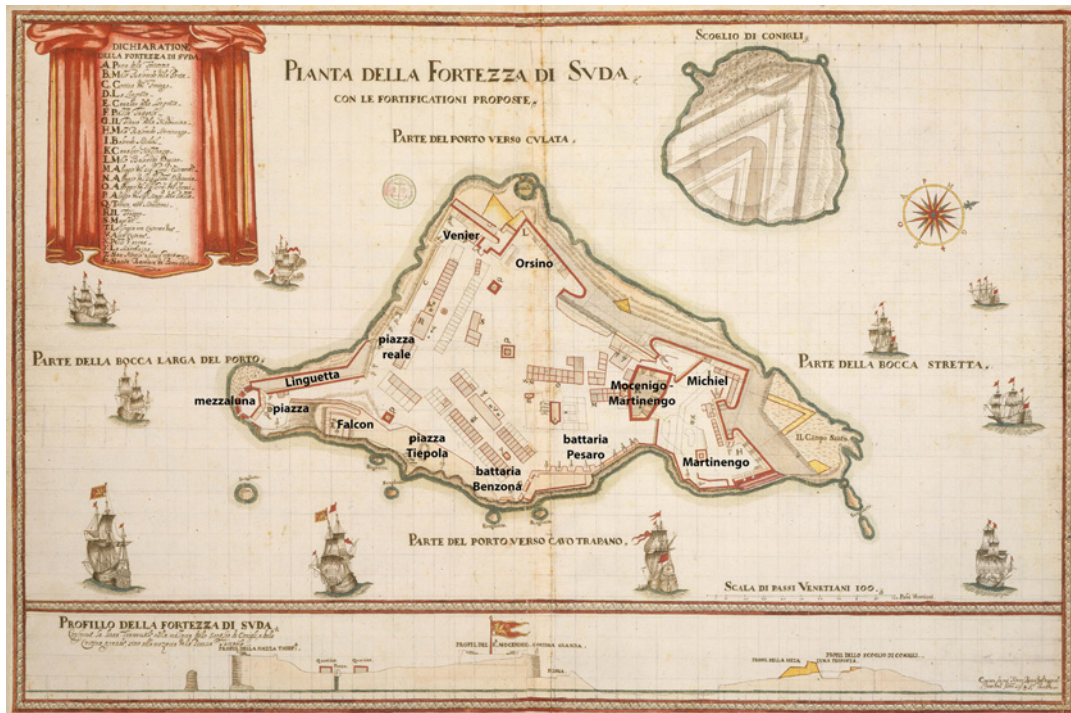
¹⁸ Οι φάσεις κατασκευής του φρουρίου Σούδας βασίστηκε σε μια πρώτη διάκρισή τους. Βλ. Αρακαδάκη (1999), 91.

¹⁹ Για την απόφαση και το σχέδιο οχύρωσης της Σούδας, τις εργασίες στον οχυρό περίβολο και την αναστολή τους βλ. Gerola (1906), 515-523 και Αρακαδάκη (1999), 57-63.

²⁰ Αναλυτικά για τα έργα που υπολείπονταν και τις ενέργειες των αξιωματούχων βλ. Gerola (1906), 523-530 και Αρακαδάκη (1999), 64-68.

²¹ Για τις επισκευές και την ενίσχυση της αρχικής γραμμής άμυνας βλ. Gerola (1906), 530-533 και Αρακαδάκη (1999), 68-70, 91-93.

²² Για τις τελευταίες επισκευές-ενισχύσεις του περιβόλου και την παράδοση του φρουρίου βλ. Gerola (1906), 533-536 και Αρακαδάκη (1999), 71-74.

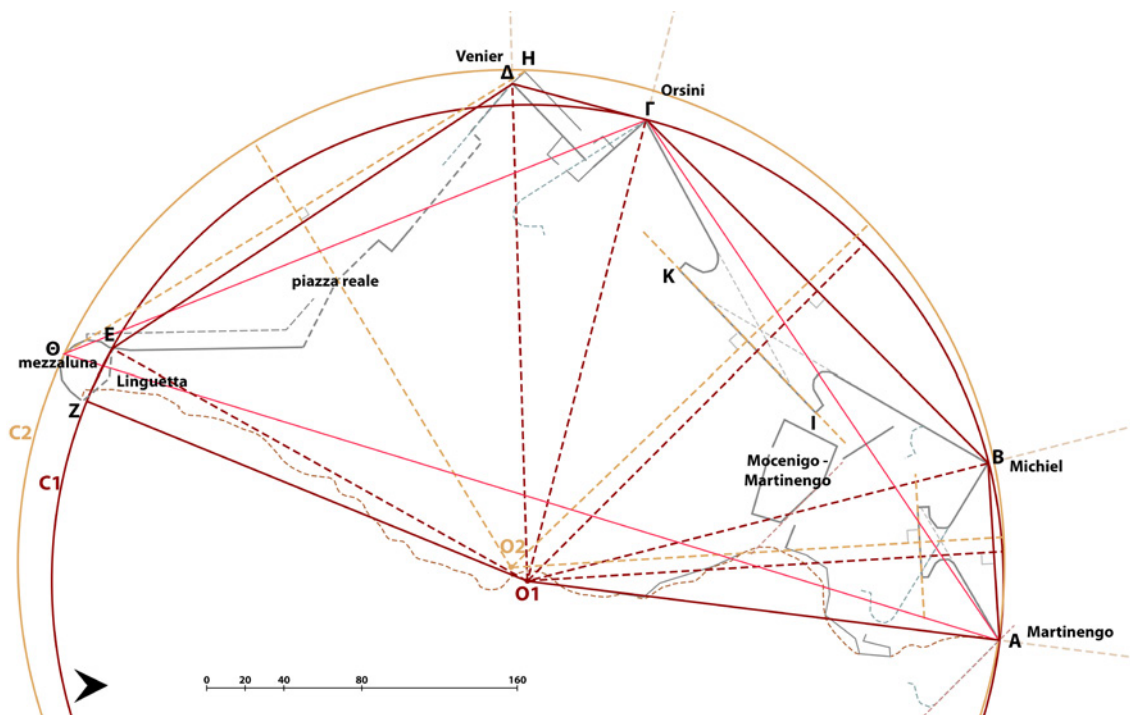
Εικ. 4. Με κόκκινο απεικονίζεται ο ολοκληρωμένος περίβολος του φρουρίου Σούδας σε αντίγραφο σχεδίου του μηχανικού Filippo Vernenda, ca. 1650-1660. © Paris, Bibliothèque nationale de France, Dép. Cartes et Plans, Pf. 96, div. 3, p. 12

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Η νησίδα περιβάλλεται με προμαχωνικό περίβολο εκτός του ανατολικού της τμήματος (Εικ. 4). Το νοτιοδυτικό τμήμα συντίθεται από τους ημιπρομαχώνες Orsino και Venier (ή revellino πύλης) που σχηματίζουν μια ψαλίδα. Το νότιο τμήμα αποτελείται από μια πλατεία πυροβολικού, γνωστή ως piazza reale ή piattaforma Dieda, την πλατεία στη Linguetta και την ημισέληνό της (ή revellino Ferro). Το ανατολικό τμήμα αποτελείται από το επιτείχισμα Falcon, την πλατεία πυροβολικού Tiepolo και τις πλατείες Benzona και Pesaro. Το βόρειο τμήμα συντίθεται από τον ημιπρομαχώνα Martinengo και τον προμαχώνα Michiel που σχηματίζουν την ψαλίδα Martinenga. Νότια της ψαλίδας βρίσκεται το επιτείχισμα Mocenigo ή Martinengo. Η κύρια πύλη βρίσκεται στο εσωτερικό της ψαλίδας των ημιπρομαχώνων Orsino και Venier, ενώ δύο βοηθητικές πυλίδες στα πλευρά των προμαχώνων της ψαλίδας Martinenga.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αναφορικά με τη γεωμετρία (Εικ. 5), ο περίβολος είναι μια κλειστή μη κυρτή πολυγωνική γραμμή. Σε υποθετική πλήρη μορφή των προμαχώνων Martinengo και Orsini, οι διχοτόμοι των γωνιών τους (= linee capitali) Α, Γ καθώς και οι διχοτόμοι των γωνιών των προμαχώνων Michiel και Venier Β, Δ διέρχονται από σημείο Ο1 κέντρο του κύκλου C1. Στον κύκλο C1 ανήκουν οι κορυφές Α, Β, Γ, Ε, Ζ των αιχμών των προμαχώνων και των απολήξεων της αρχικής ψαλιδωτής χάραξης της πλατείας στη Linguetta, όπως αυτή απεικονίζεται στο σχέδιο του μηχανικού Vernenda (βλ. Εικ. 4). Επίσης, ορίζεται κύκλος C2 με κέντρο Ο2 που είναι το σημείο τομής των

Εικ. 5. Γεωμετρικές παρατηρήσεις στον περίβολο του φρουρίου Σούδας. © Στυλιανός Στεφανάκης

μεσοκαθέτων των κορτίνων μεταξύ των προμαχώνων Martinengo, Michiel και Orsini και του ευθύγραμμου τμήματος ΗΘ, που συνδέει την αιχμή του προτειχίσματος του ημιπρομαχώνα Venier με τη νοτιότερη απόληξη του κρηπιδώματος της ημισελήνου στη Linguetta. Ο κύκλος C2 διέρχεται από τη νοτιότερη απόληξη της ημισελήνου Θ, την αιχμή του προτειχίσματος Η και τις αιχμές Β, Α των βόρειων προμαχώνων. Συνεπώς, παρατηρείται ότι οι κύκλοι C1 και C2 διέρχονται από τις κορυφές των κύριων αμυντικών έργων του περιβόλου, η κατασκευή των οποίων αποδίδεται στον μηχανικό Orsini. Τέλος, παρατηρείται ότι οι κορυφές Α, Γ, Θ σχηματίζουν ισοσκελές τρίγωνο με ίσες πλευρές του την ΑΓ και τη ΓΘ.

Β. ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η κύρια οικοδομική φάση του φρουρίου (Εικ. 6) εκτείνεται χρονικά από το 1573 έως το 1601 (Εικ. 7). Το σχέδιο του φρουρίου αποδίδεται στον Orsini που ανέλαβε την εκτέλεση του έργου και προέβλεπε την περιμετρική οχύρωση του λόφου. Συγκεκριμένα, τα δύο πρώτα έτη (1573-1574) ξεκίνησε η κατασκευή της χαμηλότερης και ενδιάμεσης πλατείας του φρουρίου. Την περίοδο 1574-1583 επιβραδύνθηκαν τα έργα, ενώ την επόμενη επταετία (1583-1590) διατυπώθηκαν προτάσεις από αξιωματούχους.²³ Το διάστημα 1594-1595 ολοκληρώθηκε η ενδιάμεση και η υψηλότερη πλατεία, ενώ το 1601 αποπερατώθηκε ο περίβολος του φρουρίου από τον μηχανικό Angelo Oddi. Στη συνέχεια και για μία τεσσαρακονταετία (1602-1644) το φρούριο περιήλθε σε

²³ Για το σχέδιο, τις εργασίες κατασκευής του φρουρίου και τις προτάσεις των αξιωματούχων βλ. Gerola (1906), 625-628.

Εικ. 6. Ο βόρειος περίβολος του φρουρίου Παλαιοκάστρου Χάνδακα σε λόφο βορειοανατολικά του κόλπου Ηρακλείου, αρχές 20ού αιώνα. © Fondo Giuseppe Gerola, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, n. 646

εγκατάλειψη. Επισκευές και ενισχύσεις υφιστάμενων έργων εκτελέστηκαν κατά την περίοδο του Κρητικού Πολέμου (1645-1646) από τον μηχανικό Van Wert. Ωστόσο, το φρούριο δεν αποτέλεσε εχθρικό στόχο και παραδόθηκε τελικά στους Οθωμανούς το 1669.²⁴

1573-1574	1574-1583	1583-1590	1591-1593	1594-1595	1596-1600	1601	1602-1644	1645-1646	1647-1668	1669
οικοδομική φάση		προτάσεις		οικοδομική φάση		οικοδομική φάση		επισκευαστική φάση		

Εικ. 7. Χρονοδιάγραμμα προόδου εργασιών στο φρούριο Παλαιοκάστρου Χάνδακα.
© Στυλιανός Στεφανάκης

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ο οχυρός περίβολος του φρουρίου υπακούει στο ανάγλυφο και τις αρχές της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και σχηματίζεται από ανεξάρτητες αιχμές και πλευρά, ακολουθώντας κλιμακωτή διάρθρωση σε 3 επίπεδα προς τη θάλασσα (Εικ. 8). Η υψηλότερη και ενδιαμέση πλατεία προέκυψαν με κατάλληλη διαμόρφωση του εδάφους, ενώ η χαμηλότερη από επιχωματώσεις. Η πύλη τοποθετήθηκε σε εσοχή του νότιου περιβόλου.

Γ. ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΦΟΡΤΕΤΣΑΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η κύρια οικοδομική φάση του φρουρίου (Εικ. 9) εκτείνεται μεταξύ των ετών 1573-1588 (Εικ. 10). Το σχέδιο του φρουρίου εκπονήθηκε από τον Pallavicini και προέβλεπε την περιμετρική οχύρωση του λόφου. Κατά τα δύο πρώτα έτη (1573-1575) ξεκίνησε η κατασκευή του περιγράμματος του περιβόλου. Το 1574 ο Στρατιωτικός Διοικητής Brunoro Zampeschi πρότεινε την παράλειψη

²⁴ Για την ολοκλήρωση του οχυρού περιβόλου και τις τελικές επισκευές-ενισχύσεις βλ. Gerola (1906), 628-631.

Εικ. 8. Ο ολοκληρωμένος περίβολος του φρουρίου Παλαιοκάστρου Χάνδακα σε σχέδιο του μηχανικού Francesco Basilicata, ca. 1636-1638. © Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, Mss. A 2849, c. 52

Εικ. 9. Ο νότιος περίβολος του φρουρίου «Φορτέτσα» Ρεθύμνου σε λόφο βορειοδυτικά της πόλης, αρχές 20ού αιώνα. © Fondo Giuseppe Gerola, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, n. 318

1573-1574	1574-1583	1583-1590	1591-1593	1594-1595	1596-1600	1601	1602-1644	1645-1646	1647-1668	1669
οικοδομική φάση		προτάσεις		οικοδομική φάση		οικοδομική φάση		επισκευαστική φάση		

Εικ. 10. Χρονοδιάγραμμα προόδου εργασιών στο φρούριο «Φορτέτσα». © Στυλιανός Στεφανάκης

του προμαχώνα της S. Maria λόγω του κόστους θεμελίωσής του. Ακολούθως, ο Orsini ζήτησε την προσαρμογή της χάραξης του φρουρίου στο ανάγλυφο, επιρρίπτοντας γι' αυτό ευθύνες στον Pallavicini.²⁵ Το ίδιο έτος οι πολίτες, εκφράζοντας φόβους για την αμυντική επάρκεια του φρουρίου, αποτάθηκαν στη Βενετία που κάλεσε σε διαβούλευση τους Pallavicini και Orsini. Ο πρώτος τροποποίησε το σχέδιό του που προέβλεπε μεταξύ άλλων τη θεμελίωση του προμαχώνα S. Maria σε υψηλότερη θέση και τη διεύρυνση του runtone S. Elia. Το 1575, ο Γενικός Προνοητής Foscarini ανέθεσε το έργο στον μηχανικό Alessandro Campi που διαφώνησε με τις προτεινόμενες τροποποιήσεις.²⁶ Μετά από παρέμβαση των πολιτών λόγω του υψηλού κόστους του έργου ο Foscarini διέκοψε προσωρινά τις εργασίες, οι οποίες τελικά συνεχίστηκαν (1577-1578) από τον Στρατιωτικό Διοικητή Ρεθύμνου Emanuele Mormori που ολοκλήρωσε τον περίβολο. Μεταξύ των ετών 1580-1581 μετασκευάστηκε το runtone S. Elia σε προμαχώνα και αποπερατώθηκε ο προμαχώνας S. Maria και η σπιανάδα. Την περίοδο 1584-1585 έγιναν επιχωματώσεις και κατασκευάστηκαν τα δύο επιτειχίσματα του φρουρίου. Το φρούριο ολοκληρώθηκε το 1588. Όμως οι πολίτες αρνήθηκαν να μετεγκατασταθούν σε αυτό, όπως προβλεπόταν.²⁷ Τα επόμενα τέσσερα χρόνια (1589-1603) έγιναν επισκευές και μετά από μία τεσσαρακονταετία απραξίας ο μηχανικός Van Wert προχώρησε σε ενισχύσεις (1645-1646) των υφιστάμενων έργων. Τέλος, το 1646 το φρούριο πολιορκήθηκε και παραδόθηκε στους Οθωμανούς.²⁸

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ο οχυρός περίβολος του φρουρίου ακολουθεί προμαχωνική χάραξη στα νότια και ανατολικά και αποτελείται από τους ημιπρομαχώνες S. Luca, S. Elia, S. Maria και S. Salvatore αντίστοιχα (Εικ. 11). Το βόρειο και δυτικό του τμήμα υπακούει στο ανάγλυφο και τις αρχές της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και ενισχύεται από τις αιχμές S. Sozo, S. Giustina και τη γωνία S. Spirito. Η πύλη του φρουρίου τοποθετήθηκε στην ανατολική κορτίνα, βόρεια του προμαχώνα S. Maria. Κατασκευάστηκαν ακόμα δύο βοηθητικές πυλίδες, μία στα βόρεια, στην κορτίνα μεταξύ των αιχμών S. Sozo και S. Giustina, και μία στα δυτικά, νότια της γωνίας S. Spirito.

Δ. ΤΑ ΟΧΥΡΑ ΤΗΣ ΝΗΣΙΔΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Τον Φεβρουάριο του 1574 υπό τον φόβο εχθρικής απόβασης στην ακτή του Πλατανιά, ο Γενικός Προνοητής Luca Michiel και οι Στρατιωτικοί Διοικητές Orsini και Zampeschi αποφάσισαν την κατασκευή ενός οχυρού στην κορυφή της νησίδας και δύο εξωτερικών οχυρωμάτων στο νοτιοδυτικό και ανατολικό άκρο της (Εικ. 12). Η μορφή των οχυρών αποδίδεται στον Orsini

²⁵ Αναλυτικά για την πορεία κατασκευής του περιβόλου και τις προτάσεις τροποποίησής του βλ. Gerola (1906), 486-488 και Στεριώτου (1992), 158-162.

²⁶ Αναφορικά με την τροποποίηση του σχεδίου οχύρωσης και τα όσα ακολούθησαν βλ. Gerola (1906), 489-491 και Στεριώτου (1992), 162-166.

²⁷ Για την προσωρινή διακοπή των εργασιών και τη σταδιακή ολοκλήρωσή τους βλ. Gerola (1906), 491-497 και Στεριώτου (1992), 166-182, 186-192, 347-350.

²⁸ Για τις επισκευές στα τέλη 16ου-αρχές 17ου αιώνα, τις ενισχύσεις κατά τον Κρητικό Πόλεμο και την πολιορκία του φρουρίου βλ. Gerola (1906), 497-499 και Στεριώτου (1992), 72-80, 192-194, 197-199, 212-216.

Εικ. 11. Ο ολοκληρωμένος περίβολος του φρουρίου «Φορτέτσα», ca. 1602.
© Venezia, Archivio di Stato, Atlante Marmor, c. 78

που ανέλαβε την κατασκευή τους.²⁹ Η κύρια οικοδομική φάση διήρκησε από το 1574 έως το 1577 (Εικ. 13). Τον Μάρτιο του 1574, ξεκίνησαν τα έργα στο οχυρό της κορυφής Τουρλουρού και ολοκληρώθηκαν τον Ιούνιο. Ακολούθησε η κατασκευή του νοτιοδυτικού οχυρού του

Εικ. 12. Τα οχυρά Αγ. Θεοδώρου και Τουρλουρού σε κορυφές της νησίδας Αγ. Θεοδώρου του κόλπου των Χανίων, βόρεια της ακτής Αγ. Μαρίνας-Πλατανιά, αρχές 20ού αιώνα. © Fondo Giuseppe Gerola, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, n. 1215

1574-1577	1578-1583	1584	1585-1644	1645-1649	1650-1668	1669
οικοδομική φάση		επισκευαστική φάση				

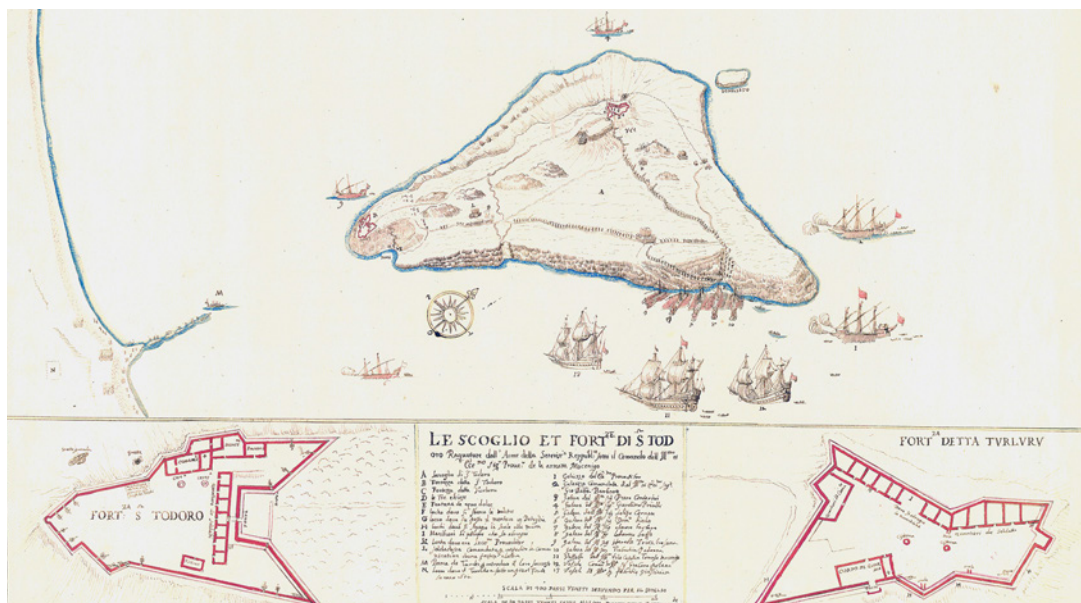
Εικ. 13. Χρονοδιάγραμμα προόδου εργασιών στα δύο οχυρά της νησίδας Αγ. Θεοδώρου.
© Στυλιανός Στεφανάκης

²⁹ Για την απόφαση και το σχέδιο οχύρωσης της νησίδας βλ. Gerola (1906), 633-635.

Αγ. Θεοδώρου που αποπερατώθηκε τον Σεπτέμβριο. Την περίοδο 1575-1577 τα έργα επιβραδύνθηκαν. Το επόμενο διάστημα (1579-1583) ανώτατοι αξιωματούχοι επεσήμαναν την ανάγκη κατασκευής του βορειανατολικού οχυρού για την περιμετρική κάλυψη της νησίδας.³⁰ Ακολούθησε μια επισκευαστική φάση το 1584. Μεταξύ των ετών 1593-1630 αξιωματούχοι επέκριναν την αποτελεσματικότητα της οχύρωσης. Η νησίδα καταλήφθηκε το 1645 από τους Οθωμανούς και ανακαταλήφθηκε από τους Βενετούς το 1650. Τέλος, παραδόθηκε στους Οθωμανούς το 1669.³¹

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Η μορφή του περιβόλου στο οχυρό της Τουρλουρού και του Αγ. Θεοδώρου ακολουθεί το ανάγλυφο και τις αρχές της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Σχηματίζεται στο μεν πρώτο από ανεξάρτητες αιχμές και πλευρά, στο δε δεύτερο από ένα ψαλιδωτό μέτωπο με αιχμές και πλευρά (Εικ. 14). Οι πύλες των δύο οχυρών καλύπτονται αμυντικά από διαφράγματα και προστατεύονται η πρώτη από την παρακείμενη αιχμή και η δεύτερη από το ψαλιδωτό μέτωπο.

Εικ. 14. Ο ολοκληρωμένος περίβολος των οχυρών Αγ. Θεοδώρου και Τουρλουρού σε σχέδιο του μηχανικού Filippo Vernenda, 1650. © Venezia, Biblioteca nazionale Marciana, It. VII 200 (= 10050), c. 92

Ε. ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Ο μηχανικός Bressani εκπόνησε το σχέδιο του φρουρίου που προέβλεπε την περιμετρική οχύρωση της νησίδας, επηρεασμένος από τον Pallavicini (Εικ. 15). Κατά την Α' οικοδομική φάση

³⁰ Αναφορικά με την πορεία της κατασκευής και την επάρκεια οχύρωσης της νησίδας βλ. Gerola (1906), 635-637.

³¹ Για τις επισκευές στα δύο οχυρά, τις επικρίσεις των αξιωματούχων και τα γεγονότα του Κρητικού Πολέμου βλ. Gerola (1906), 637-639.

Εικ. 15. Ο νότιος περίβολος του φρουρίου της νησίδας Σπιναλόγκας στην είσοδο του κόλπου Ελούντας, αρχές 20ού αιώνα. © Fondo Giuseppe Gerola, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, n. 756

1579-1583, ολοκληρώθηκε το περίγραμμα του περιβόλου (1579-1580) υπό τη διεύθυνση του Γενικού Προνοητή Michiel και του μηχανικού Bressani και κατασκευάστηκε η ημισέληνος Moceniga, ενώ προχώρησαν οι εργασίες σε τείχη και επιχωματώσεις (1581-1583) (Εικ. 16).³² Η Β΄ οικοδομική φάση εκτείνεται χρονικά από το 1584 έως το 1586. Το 1584 ο Orsini διαπίστωσε ότι το φρούριο ήταν ευάλωτο από τα γειτονικά υψώματα και πρότεινε τον περιορισμό του με τον αποκλεισμό του νοτιοανατολικού περιβόλου και την οχύρωση της κορυφής που θα ενωνόταν με τον χαμηλότερο υφιστάμενο περίβολο. Ωστόσο, η Γερουσία απέρριψε την πρότασή του, στηριζόμενη στην αναφορά του Pallavicini. Λόγω της διαφωνίας αξιωματούχων και μηχανικών οι εργασίες επιβραδύνθηκαν. Έτσι το 1585, η Γερουσία ζήτησε από τους ανώτατους αξιωματούχους να αποφανθούν για τον τρόπο συνέχισής τους. Ο Orsini στην αναφορά του κατέρριψε τα επιχειρήματα του Pallavicini και το σχέδιό του εγκρίθηκε τελικά από τον Γενικό Προνοητή Grimani που του ανέθεσε τη διεύθυνση των έργων. Το 1586 με την αποχώρηση του Orsini, τα έργα στον συνεπτυγμένο περίβολο διακόπηκαν και συνεχίστηκαν μεταξύ των ετών 1589-1590.³³ Κατόπιν (1599-1601) διατυπώθηκαν προτάσεις από αξιωματούχους και μηχανικούς. Κατά την περίοδο 1601-1628 το φρούριο παρήκμασε. Ακολούθησε μια φάση επισκευών (1628-1637) και ενισχύσεων (1642-1646, 1654-1655) υπό τη διεύθυνση των μηχανικών Beati, Dognani και Serravalli αντίστοιχα. Μετά την απώλεια του Χάνδακα (1669-1714) πραγματοποιήθηκαν ελάχιστες επισκευές. Τέλος, το φρούριο πολιορκήθηκε και παραδόθηκε στους Οθωμανούς το 1715.³⁴

1579-1583	1584-1586	1587	1588	1589-1590	1591-1598	1599-1601	1602-1627	1628-1637	1638-1641	1642-1646	1647-1653	1654-1655	1656-1714	1715
Α' οικοδομική φάση	Β' οικοδομική φάση		πρωτόδικος	Β' οικοδομική φάση		πρωτόδικος		επισκευαστική φάση		συμπληρωματική φάση		συμπληρωματική φάση		

Εικ. 16. Χρονοδιάγραμμα προόδου εργασιών στο φρούριο Σπιναλόγκας. © Στυλιανός Στεφανάκης

³² Για την απόφαση και το σχέδιο οχύρωσης της νησίδας, την πρόοδο κατασκευής του περιβόλου καθώς και τη διακρίση των φάσεων κατασκευής του φρουρίου βλ. Gerola (1906), 572-584 και αναλυτικά Αρακαδάκη (2001), 89-93, 100-129.

³³ Για την τροποποίηση του σχεδίου οχύρωσης, τις εργασίες στον συνεπτυγμένο περίβολο, την πρόταση του μηχανικού Fava και τις απόψεις των ανώτατων αξιωματούχων βλ. Gerola (1906), 584-595 και Αρακαδάκη (2001), 130-147, 149-154.

³⁴ Για τις προτάσεις των αξιωματούχων, τις επισκευές και αργότερα τις ενισχύσεις, πριν την πολιορκία και την παράδοση του φρουρίου βλ. Gerola (1906), 595-598 και Αρακαδάκη (2001), 154-161, 166-185.

Εικ. 17. Με κόκκινο απεικονίζεται ο ολοκληρωμένος περίβολος του φρουρίου Σπιναλόγκας σε αντίγραφο σχεδίου του μηχανικού Filippo Vernenda, ca. 1650-1660. © Paris, Bibliothèque nationale de France, Dép. Cartes et Plans, Pf. 96, div. 4, p. 12

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ο περίβολος του φρουρίου που σχεδίασε ο Bressani αποτελείται στα νότια από τους προμαχώνες Tiepolo και Donà και την ημισέληνο Moceniga, στα ανατολικά από τον λοβό Scaramella και την αιχμή Rangone, στα βόρεια από την ημισέληνο Michiel και στα δυτικά από τα πλευρά Pierino και Genese καθώς και το ροντονε Bembo (Εικ. 17). Στα βόρεια του περιβόλου βρίσκονται ακόμη οι πλατείες πυροβολικού Moretta και Mosta. Η κύρια πύλη του βρίσκεται στα δυτικά και καλύπτεται αμυντικά από το πλευρό Genese. Μια βοηθητική πυλίδα διανοίχθηκε στο πλευρό του προμαχώνα Tiepolo και καλυπτόταν από τον λοβό του.

Ο συνεπτυγμένος περίβολος ξεκινάει στα βορειοανατολικά με την traversa Molina, συνεχίζει στην κορυφή της νησίδας με τη γωνία Contarini, το επιτείχισμα Orsini, την αιχμή Veniera, το επιτείχισμα Miani και την πλατεία Moceniga και ολοκληρώνεται νοτιοδυτικά με την κορτίνα Faliera – Mema, το πλευρό Molino και τη γωνία Carbonara. Η κύρια πύλη του βρισκόταν στα νοτιοδυτικά, στη συμβολή του χαμηλού περιβόλου με τη γωνία Carbonara, ενώ μια πυλίδα υπήρχε στα βορειοανατολικά στη συμβολή με την traversa Molina.

ΣΤ. ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΓΡΑΜΒΟΥΣΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η κύρια οικοδομική φάση του φρουρίου (Εικ. 18) πραγματοποιείται το 1584 μεταξύ της πρώτης (1579-1583) και της δεύτερης οικοδομικής φάσης (1584-1586) οχύρωσης της νησίδας

Εικ. 18. Ο νοτιοανατολικός περίβολος του φρουρίου της νησίδας Ήμερη Γραμβούσα στην είσοδο της λιμνοθάλασσας του Μπάλου, αρχές 20ού αιώνα. © Fondo Giuseppe Gerola, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, n. 442

Σπιναλόγκα (Εικ. 19). Ο Γενικός Προνοητής Grimani ανέθεσε την κατασκευή του στον Orsini, το σχέδιο του οποίου προέβλεπε την περιμετρική οχύρωση της κορυφής της νησίδας. Τον Ιούνιο ολοκληρώθηκε το περίγραμμα του περιβόλου του φρουρίου, ενώ με την αποχώρηση του Grimani τα έργα διακόπηκαν.³⁵ Μεταξύ των ετών 1584-1599 διατυπώθηκαν προτάσεις από αξιωματούχους και μηχανικούς.³⁶ Την περίοδο που ακολούθησε (1610-1640) το φρούριο παρήκμασε, ενώ το 1641 εκτελέστηκαν μικρής κλίμακας επισκευές από τον μηχανικό Leone Leoni. Μια επισκευαστική φάση (1655-1659) εντοπίζεται την περίοδο του Κρητικού Πολέμου, κατά την οποία κατασκευάστηκε το εξωτερικό οχύρωμα για την προστασία του αγκυροβολίου. Μετά την πτώση του Χάνδακα το φρούριο εγκαταλείφθηκε και παραδόθηκε στους Οθωμανούς το 1691 μετά από προδοσία.³⁷

1584	1584-1599	1600-1640	1641	1642-1654	1655-1659	1660-1690	1691
οικοδομική φάση	προτάσεις		επισκευή		επισκευαστική φάση		

Εικ. 19. Χρονοδιάγραμμα προόδου εργασιών στο φρούριο Γραμβούσας. © Στυλιανός Στεφανάκης

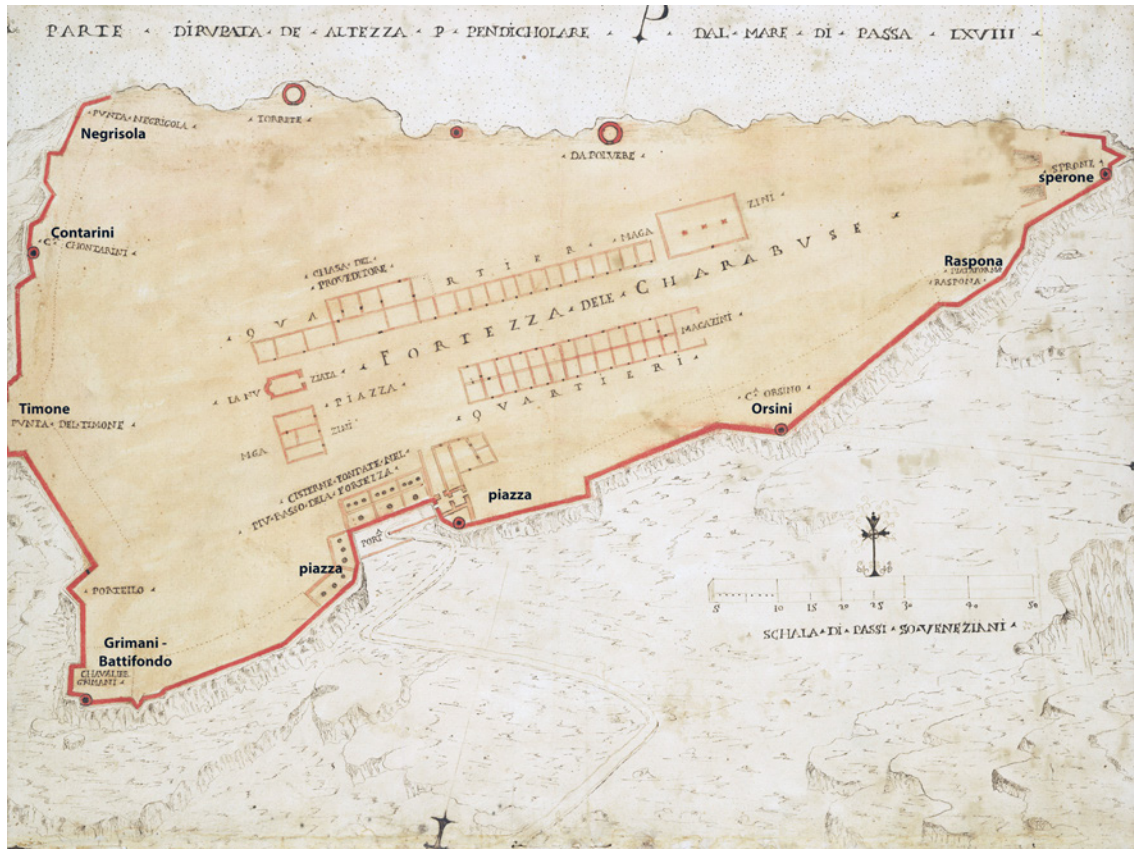
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Στο σχέδιο του φρουρίου φαίνεται ότι το δυτικό τμήμα του περιβόλου ακολουθεί το χείλος του γκρεμού (Εικ. 20). Το νότιο τμήμα αποτελείται από τις αιχμές Negrisola και Timone καθώς και τα επιτειχίσματα Contarini και Grimani ή Battifondo, και το ανατολικό από δύο πλατείες πυροβολικού, το επιτειχίσμα Orsini, την piattaforma Raspona και μια ανώνυμη προεξοχή. Η

³⁵ Για την απόφαση οχύρωσης και την πορεία των εργασιών βλ. Gerola (1906), 614-617.

³⁶ Για τις προτάσεις και τις ενέργειες των αξιωματούχων στα τέλη του 16ου αιώνα βλ. Gerola (1906), 617-619 και Αρακαδάκη (2005), 243-270.

³⁷ Για την κατάσταση διατήρησης του φρουρίου στη διάρκεια του 17ου αιώνα, τις επισκευές κατά τον Κρητικό Πόλεμο και την προδοσία του βλ. Gerola (1906), 619-620 και Αρακαδάκη (2008), 119-149.

Εικ. 20. Ο ολοκληρωμένος περίβολος του φρουρίου Γραμβούσας ca. 1602.

© Venezia, Archivio di Stato, Atlante Marmorati, c. 58v

πύλη βρίσκεται σε εσοχή του ανατολικού περιβόλου, στα βόρεια του επιτειχίσματος Grimaldi, ενώ η βοηθητική πυλίδα βρίσκεται στα δυτικά του ίδιου επιτειχίσματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από το εύρος των εργασιών σε διάφορες χρονικές περιόδους, καταδεικνύεται η σπουδαιότητα του αμυντικού ρόλου πρωτίστως του φρουρίου της Σούδας. Ακόμη, παρατηρείται μια πύκνωση των οικοδομικών εργασιών κατά τον Δ' βενετο-οθωμανικό πόλεμο (1570-1573) αλλά και μία δεκαετία περίπου αργότερα, ενώ επισκευές και ενισχύσεις εντοπίζονται πριν και κατά τη διάρκεια του Ε' βενετο-οθωμανικού πολέμου, γνωστού ως Κρητικού Πολέμου (1645-1669).

Επιπλέον, η συμβολή των μηχανικών από τη σύλληψη της ιδέας μέχρι την ολοκληρωτική πραγμάτωσή της υπήρξε καθοριστική. Οι μηχανικοί σε άμεση συνεργασία με τους ανώτατους αξιωματούχους και τους τεχνίτες, σχεδίαζαν τα αμυντικά έργα, επέβλεπαν και πρωτοστατούσαν στην κατασκευή τους, ενώ με την αποχώρησή τους, οι εργασίες επιβραδύνονταν ή διακόπτονταν. Τα σχέδια των οχυρωματικών έργων της περιόδου αυτής εκπονούνται ή δέχονται επιρροές από τις δύο ηγετικές φυσιογνωμίες στρατιωτικών μηχανικών, αφενός από τον Latino Orsini που πρωτοστατεί στον σχεδιασμό και την κατασκευή των φρουρίων της Σούδας, του Παλαιοκάστρου, της Γραμβούσας και των οχυρών της νησίδας του Αγ. Θεοδώρου, και αφετέρου από τον Sforza Pallavicini που σχετίζεται κυρίως με τα φρούρια της Φορτέτσας και της Σπιναλόγκας. Η

τροποποίηση των δύο τελευταίων φρουρίων από τον Orsini έχει ως αποτέλεσμα την απόδοση συνολικά μιας κοινής ταυτότητας στη νέα αμυντική οργάνωση της βενετοκρατούμενης Κρήτης.

Τέλος, από το παράδειγμα του φρουρίου της Σούδας φαίνεται ότι τα αμυντικά έργα ακολουθούν κάποιο γεωμετρικό σχεδιασμό, ο οποίος υπακούει στις αρχές του προμαχωνικού συστήματος και της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, προσαρμόζοντάς τις ωστόσο στις ιδιαιτερότητες του φυσικού αναγλύφου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μαρία Αρακαδάκη (1995), «Το προμαχωνικό σύστημα οχύρωσης του ΙΣΤ΄-ΙΗ΄ αιώνα στην ελληνική βιβλιογραφία. Προβλήματα ορισμών και ορολογίας», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ*, τ. 13 (1995), 42-115.
- Μαρία Αρακαδάκη (1999), «Fortezza della Suda: Ιστορικές και αρχιτεκτονικές διερευνήσεις», *Κρητική Εστία*, τ. 7 (1999), 51-112.
- Μαρία Αρακαδάκη (2001), *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1571-1715). Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας*, Άγιος Νικόλαος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου.
- Μαρία Αρακαδάκη (2005), «Αρχειακά τεκμήρια για το φρούριο της Γραμβούσας. Τέσσερις εκθέσεις προνοητών της τελευταίας δεκαετίας του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, τ. 35 (2005), 243-294.
- Μαρία Αρακαδάκη (2008) «Αρχειακά τεκμήρια για το φρούριο της Γραμβούσας (II): η προδοσία του 1691 και οι Έλληνες», *Κρητική Εστία*, τ. 12 (2008), 119-155.
- Ιωάννης Γιαννόπουλος (1978), *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-71)*, Αθήνα.
- Giuseppe Gerola (1906), *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Venezia, IVSLA.
- Νικόλαος Σκουτέλης (2013), *Ο πόλεμος χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας 16ος-17ος αιώνας*, Αθήνα, ΠΙΟΠ.
- Ιωάννα Στεριώτου (1992), *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα, ΤΑΠΑ.
- Ιωάννα Στεριώτου (1998), *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αι.): το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχειακές πηγές*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Στυλιανός Στεφανάκης (2020), «Βενετικές κατοικίες στη Φορτέτσα Ρεθύμνου μέσα από αρχειακά τεκμήρια και φωτογραφίες», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 40 (2020), 121-123.